

Μακεδονικά

Τόμ. 22, Αρ. 1 (1982)

Ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου στη Θεσσαλονίκη:
μια επανεξέταση των πηγών για την ιστορία της
Αχειροποιήτου

Θανάσης Παπαζώτος

doi: [10.12681/makedonika.517](https://doi.org/10.12681/makedonika.517)

Copyright © 2014, Θανάσης Παπαζώτος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαζώτος Θ. (1982). Ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου στη Θεσσαλονίκη: μια επανεξέταση των πηγών για την ιστορία της Αχειροποιήτου. *Μακεδονικά*, 22(1), 112-132. <https://doi.org/10.12681/makedonika.517>

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ.
ΜΙΑ ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ

Ἡ σύνταξη μελέτης γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ζημιῶν ποὺ προκάλεσε ὁ μεγάλος σεισμός τοῦ 1978 στὸ ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης μᾶς ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ γιὰ μιὰ ἐπανεξέταση τῶν ἱστορικῶν πηγῶν ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτόν, σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ κατανοήσουμε τὰ προβλήματα ποὺ ἔχουν σχέση με τὸ ναὸ, προτοῦ ἀρχίσουν οἱ ἐργασίες ἀποκατάστασης. Τὰ πορίσματα αὐτῆς τῆς ἐρευνας εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς παρούσας μελέτης¹.

1. Ὁ Χ. Μπακιρτζῆς σχολιάζοντας σὲ πρόσφατο δημοσίευσμά του² τὴ γνωστὴ ἀπὸ τὸ 1918 ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή: ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ ΑΝΔΡΕΟΥ ΤΑΠΙΝΟΥ (εἰκ. 1), στὸ τρίβηλο τοῦ νάρθηκα τῆς Ἀχειροποιήτου³, νομίζω ὅτι ἔχει δώσει οὐσιαστικὴ λύση στὸ πρόβλημα τῆς ἴδρυσης τοῦ ναοῦ. Σύμφωνα με τὸν παραπάνω ἐρευνητὴ ὁ Ἀνδρέας τῆς ἐπιγραφῆς ταυτίζεται με τὸν πρεσβύτερο Ἀνδρέα ποὺ ἔλαβε μέρος στὴ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος τῆς 13ης Ὀκτωβρίου τοῦ 451 ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης. Ὁ ἴδιος καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμηση τῆς Ἀχειροποιήτου πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὴ δεκαετία 450-60⁴. Ἐπειδὴ μερικὰ σφραγίσματα σὲ πλίνθους ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὸ χτίσιμο τοῦ ναοῦ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν Μ. Vickers στὰ 447/8⁵, ἡ χρονιὰ αὐτὴ πρέ-

1. Τὰ πορίσματα αὐτὰ ἀποτελέσαν μέρος τῆς ἀνακοίνωσής μου στὸ Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης ποὺ ἔγινε στὴν Ἀθήνη τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1982.

2. Sur le donateur et la date des mosaïques d'Acheiropoiétois à Thessalonique, «Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana», τ. II, Roma 1978, σ. 37-44.

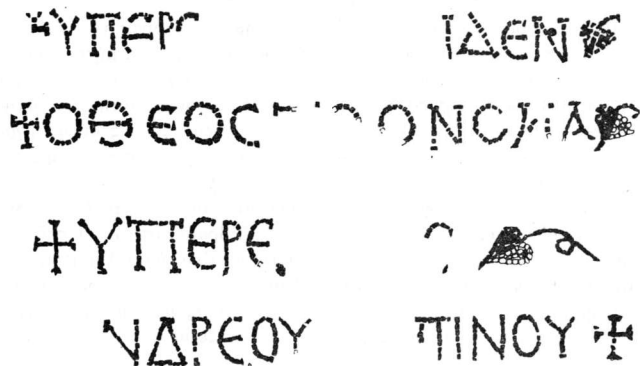
3. Ch. Diehl-M. Le Tourneau-H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, σ. 57. Ἀναδημοσιεύθηκε καὶ ἀπὸ τοὺς O. M. Dalton, Byzantine Art and Archeology, New York 1961 (ἀνατύπωση τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1911), σ. 383, καὶ R. S. Cormack, The Mosaic Decoration of S. Demetrius, Thessaloniki. A Re-examination in the Light of the Drawings of W. S. George, «The Annual of the British School at Athens» 64 (1969) 51.

4. Ch. Bakirtzis, ὁ.π., σ. 44.

5. Fifth-century Brickstamps from Thessaloniki, «The Annual of the British School at Athens» 68 (1973) 285 κ.ἑ.

πει νὰ θεωρηθεῖ ὡς terminus post quem γιὰ τὴν ἰδρυσή του, ἐνῶ ἡ διακόσμηση πρέπει νὰ δλοκληρώθηκε ὡς τὸ 460, ἔτος ποὺ σχηματικὰ ὀρίζει τὸ τέλος τῆς κατασκευῆς τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἄποψη τοῦ Χ. Μπακιρτζῆ ἐνισχύεται σημαντικὰ καὶ μετὰ τὴν ἀναχρονολόγηση τῆς ἰδρύσεως τῆς μονῆς Στουδίου τῆς Κωνσταντινούπολης

Εἰκ. 1. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ τριβήλου τοῦ νόθηκα τοῦ μέγαλον ναοῦ τῆς Θεοτόκου

ἀπὸ τὸν C. Mango¹. Ἡ ὁμοιότητα τῶν θεοδοσιανῶν κιονοκράνων τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ τῆς μονῆς Στουδίου ἦταν γνωστὴ ἀπὸ παλιά, στοιχεῖο ποὺ βασικὰ βοήθησε στὴ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ τῆς Θεσσαλονίκης². Τώρα ἡ ἀναχρονολόγηση τῆς ἰδρύσεως τῆς μονῆς Στουδίου συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὴν ἰδρύση τῆς Ἀχειροποιήτου.

2. Ἡ ὁμιλία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Λέοντος Μαθηματικοῦ «Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου», ποὺ ἐκφωνήθηκε μέσα στὸ ναὸ τῆς ἀχράντου Θεοτόκου στὴ Θεσσαλονίκη στίς 25 Μαρτίου τοῦ 842 ἀποτελεῖ σήμερα τὴν πρώτη γραπτὴ

1. C. Mango, The Date of the Studius Basilica at Istanbul, «Byzantine and Modern Greek Studies» 4 (1978) 115-122.

2. Βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ τίς ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ βλ. στοῦ Ch. Bakirtzis, ὁ.π., σ. 43, σημ. 25 καὶ 26.

καὶ ἐξαιρετικὰ πολὺτιμη μαρτυρία γιὰ τὴν Ἀχειροποιήτο¹. Σύμφωνα μετὰ τὸ κείμενο, «Ἐπὶ Ἀνδρέου τοῦ ἐν ἀγίοις τὴν μνήμην, ὃς ὠρμάτο μὲν ἀφ' ἡλίου Ἀνατολῶν ἀπὸ Ἱερᾶς Πόλεως, τῆς πρὸς τῷ Εὐφράτῃ ποταμῷ, ταύτης τῆς φιλοχρίστου πόλεως (Θεσσαλονίκης) ἔλαχε προεδρεῖν μετὰ Εὐδοξόν—ἐπὶ Ζήνωνος μὲν προαχθεὶς τοῦ βασιλέως εἰς τὴν τῆς ἀρχιερωσύνης ἡγεμονίαν, ἐπὶ Ἀναστασίου δὲ μετὰ Ζήωνα τὸν πλείονα τῆς ἀρχιερωσύνης διανύσας χρόνον—ἐπὶ τούτου κόρη τις πεντεκαίδεκατον ἔτος τῆς ἡλικίας ἄγουσα, ἑβραία τὸ γένος, πεπεδημένην ἔχουσα τὴν γλῶτταν ἐξ αὐτῶν σπαργάνων καὶ τοὺς πόρους τῶν ὄτων νεκροῦς... μῆτε ἀκούειν μῆτε λαλεῖν δυναμένη... ὄρᾳ κατ' ὄναρ ἄνδρα τινὰ λευχειμονοῦντα καὶ σὺν αὐτῷ γυναῖκα σεμνὴν τὸ ἦθος, ἀμφοτέρους ἐξάγοντας αὐτὴν τοῦ οἰκήματος καὶ κατὰ τὴν λεωφόρον ὀδηγοῦντας ὁδόν, μέχρις αὐτὴν ἤγαγον κατὰ τὸν δετὸν σεβάσμιον οἶκον τῆς δεσποίνης ἡμῶν τῆς ἀγίας ἀχράντου Θεοτόκου καὶ στήσαντες αὐτὴν πρὸς τῷ μεσημβρινῷ προπυλαίῳ ἄφαντοι ἐγένοντο»². Στὴ συνέχεια τῆς περιγραφῆς τοῦ ὄνειρου ἢ νεαρὴ Ἑβραία εἰσέρχεται στὸ ναὸ καὶ βαπτίζεται, ξαναβλέπει τὸν ἄνδρα καὶ τὴ γυναῖκα (ἅγιο Δημήτριον καὶ Θεοτόκον) καὶ θεραπεύεται. Ἡ ἀλληλουχία τῶν γεγονότων τοῦ ὄνειρου ἐπαναλαμβάνεται στὴν πραγματικότητα (ἀφαιρώντας βέβαια τὴν Ἐπιφάνεια τῶν ἁγίων) καὶ ἡ νεαρὴ ἑβραιοπούλα βαπτίζεται ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον Ἀνδρέα.

Οἱ τοπογραφικὲς πληροφορίες τοῦ κειμένου (λεωφόρος, δηλαδὴ ἡ σημερινὴ περίπου Ἐγνατία ὁδός, σχέση τοῦ ναοῦ μετὰ τὴν λεωφόρον, μεσημβρινὸν προπύλαιον τοῦ ναοῦ, ποὺ πράγματι ὑφίσταται καὶ λειτουργεῖ ὡς σήμερα στὴν Ἀχειροποιήτο) καθιστοῦν σχεδὸν βέβαιη τὴν ταύτιση τοῦ οἴκου τῆς δεσποίνης ἡμῶν τῆς ἀγίας ἀχράντου Θεοτόκου μετὰ τὸ ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου³.

Σύμφωνα μετὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ V. Laurent ἡ ἀρχιερατεία τοῦ Ἀνδρέου στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ζήνωνος (474-491) καὶ στὴ συνέχεια στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἀναστασίου Β' (491-518), ὅπως ἀναφέρεται στὸ κείμενο, κάλυψε σίγουρα τὸ διάστημα 491-497. Ἡ ἀρχὴ τῆς θηλείας τοῦ στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ζήνωνος δὲν μπορεῖ νὰ ὑπολογι-

1. V. Laurent, Une homélie inédite de l' archevêque de Thessalonique, Léon le Philosophe, sur l' Annonciation (25 mars 842), Melanges Eugène Tisserant (Studi e Testi, αρ. 332), II, Città del Vaticano, 1964, σ. 281-302.

2. Ὁ.π., σ. 300.

3. Ὁ.π., σ. 294. Τὴν ταύτιση ποὺ κάνει ὁ V. Laurent δὲν δέχονται ὁ M. Cormack, ὁ.π., σ. 51, καὶ ὁ D. Pallas, *Lc ciborium hexagonal de Saint-Demetrios de Thessalonique*, «Zograf» I (1979) 49.

στει, ἐνῶ τὸ ἔτος θανάτου του ὀρίζεται ἀνάμεσα στὰ 510-15¹. Συνεπῶς ἡ πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει τὸ κείμενο τοῦ Λέοντος Μαθηματικοῦ γιὰ τὸ ναὸ τοποθετεῖται χρονικὰ στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 5ου ἢ στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 6ου αἰώνα, διάστημα ποὺ ἀπέχει πενήντα περίπου χρόνια ἀπὸ τὴν ἴδρυσή του, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή τοῦ τριβήλου.

Ἡ ὁμιλία τοῦ Λέοντος Μαθηματικοῦ ποὺ ἐκφωνήθηκε στὶς 25 Μαρτίου τοῦ 842, ἐκτός ἀπὸ τὰ παραπάνω μᾶς δίνει καὶ τὴν πρώτη, ὡς τώρα, γνωστὴ ὄνομασία τοῦ ναοῦ: ναὸς τῆς ἁ γ ί α ς ἁ χ ρ ἄ ν τ ο υ Θεοτόκου.

Λίγο ἀργότερα, σὲ διαθήκη τοῦ ἔτους 897 τῆς Γεωργίας, χήρας τοῦ Δημητρίου Τζαγάστη, γιὰ τὸν Εὐθύμιο, ἡγούμενο τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Περιστερῶν, ποὺ πρέπει νὰ συντάχτηκε στὸν ἴδιο ναὸ τῆς Θεσσαλονίκης, ὑπογράφουν οἱ «Δημήτριος πρωτοπαπᾶς τοῦ ναοῦ τῆς παναγίας Θεοτόκου.., Ἐπιφάνειος πρεσβύτερος τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου.., Βασίλειος ἁμαρτωλὸς καὶ κουβουκλήσιος καὶ διάκονος τῆς ἁγίας Θεοτόκου...»².

Μετὰ ἀπὸ ἐπτά χρόνια ὁ κληρικὸς καὶ κουβουκλήσιος Ἰωάννης Καμινιάτης ἐξιστορώντας τὸ θλιβερὸ γεγονός τῆς ἄλωσης τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν Λέοντα Τριπολίτη στὰ 904 γράφει: «Ναοὶ γάρ τινες παμμιεγέθεις καὶ περικαλλεῖς τῆ ποικίλῃ διακοσμῆσει, διὰ μέσου προβεβλημένου τῆς πόλεως ὥσπερ τινὰ κοινὰ πρὸς τὸν θεὸν ἐξιλαστήρια, καὶ τούτων μάλιστα ὁ τῆς παντουροῦ καὶ ὑπερουσίου λόγου σοφίας οἴκος, καὶ ὁ τῆς ἀειπαρθένου πανάγνου καὶ θεομήτορος»³.

Σὲ ἰδιωτικὸ ἔγγραφο τοῦ 1110, μὲ τὸ ὁποῖο τρεῖς ἀδελφοὶ συμφωνοῦν στὸ διαχωρισμὸ τῆς πατρικῆς κληρονομίᾳ τους στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτήν, ὑπογράφει «ὁ Γεώργιος εὐτελῆς διάκονος καὶ σκευοφύλαξ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ὁ Σαπονᾶς...»⁴.

Στὰ 1115, σὲ δωρεὰ τοῦ προέδρου Νικηφόρου Κεφαλᾶ πρὸς τὸν ἡγούμενο τῆς Μεγίστης Λαύρας Θεόδωρο Κεφαλᾶ, ὑπογράφουν οἱ: «Λέων ὁ εὐτελῆς κληρικὸς καὶ πρωτοπαπᾶς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ μεγάλου ναοῦ ὁ τοῦ Τρικανᾶ... Γεώργιος ὁ εὐτελής κληρικὸς καὶ διάκονος τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ὁ Σαπονᾶς...»⁵. Ὁ Γεώργιος

1. V. Laurent, ὁ.π., σ. 291.

2. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Parachryssanthou, Actes de Lavra I, Paris 1970, I₃₁₋₃₃ καὶ σ. 89.

3. Ἰωάννου κληρικὸ καὶ κουβουκλήσιου τοῦ Καμινιάτου, Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης, Corpus Fontium Historiae Byzantinae IV, Berlin 1973, σ. 12.

4. Actes de Lavra I, ὁ.π., 59₈₆.

5. Ὁ.π., 60₈₈₋₇₀.

Σαπωνᾶς είναι βέβαια τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἀναφέρεται στὸ προηγούμενο ἔγγραφο.

Παρατηροῦμε ὅτι ἡ ὀνομασία τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸ 842 καὶ ὡς τὸ 1115 εἶναι οὐσιαστικά ὁμοία· τῆς ἀχράντου Θεοτόκου, ὑπεραγίας Θεοτόκου, Παναγίας Θεοτόκου, ἀγίας Θεοτόκου, τῆς ἀειπαρθένου πανάγνου καὶ θεομήτορος. Στὸ ἔγγραφο τοῦ 1115 ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ χαρακτηρισμὸς του ὡς *μεγάλου ναοῦ τῆς Θεοτόκου*. Ὁ *μεγάλος ναὸς τῆς Θεοτόκου* ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν Δημήτριο Χωματιανὸ στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ., ποὺ γράφει ὅτι ὁ δούκας Γεώργιος Φραγκόπουλος ἐκδίκαζε ὑποθέσεις μέσα σ' αὐτὸν μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἐπισκόπων τῆς διοικήσεως¹. Ἄλλὰ ἓνα σημεῖο ποὺ δὲν εἶχε τονιστεῖ ἰδιαίτερα μέχρι τώρα εἶναι τὸ γεγονός ὅτι καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰ. (19 Ἰανουαρίου 1421-14 Σεπτεμβρίου 1423) ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης γράφει μιὰ εὐχή ποὺ ἐκφωνήθηκε «ἐν τῇ λιτῇ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, π ρ ὀ τ ῶ ν π υ λ ῶ ν τ ο ὕ μ ε γ ἄ λ ο υ ν α ο ὕ τ ῆ ς Θ ε ο τ ὄ κ ο υ»². Συνεπῶς ἡ διατήρηση τῆς ὀνομασίας αὐτῆς ὡς τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1430 εἶναι ἀδιαμφισβήτητη, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι στὸ μεταξὺ δόθηκε στὸ ναὸ ἡ προσωνομία «Ἀχειροποίητος», ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω.

3. Θὰ πρέπει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ σχολιάσουμε τὸ παρακάτω κείμενο τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης (1185): «Ἐδειξέ τι τέρας τότε οὐκ αἴσιον καὶ ἡ π ἄ ν α γ ν ο ς Θ ε ο μ ῆ τ ω ρ ἡ παρ' ἡμῖν τοῦ ὀ δ ῆ γ ε ἴ ν ἐ π ὶ ν υ μ ο ς... καὶ περιελθοῦσα ἔνθα τῆς πόλεως ἡ ἀδελφότης ἤθελε καὶ ἀποκαθισταμένη αὐθις εἰς τὸν ο ἶ κ ο ν α ὑ τ ῆ ς καὶ ταῖς εἰσόδοις ἐγγίσασα, οὕτως ὄκνει τὴν εἴσοδον, ὡς ἀνὰ πόδα χωρεῖν κραταιῶς βιάζεσθαι τὸν αὐτὴν φέροντα κ.λ.»³, ποὺ συνδέθηκε μὲ τὴν ἱστορία τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Θεοτόκου. Ἦδη ὁ Ο. Tafraли ἐξετάζοντάς το γράφει γιὰ ναὸ Ὁδηγητρίας ποὺ τὸν ταυτίζει μὲ τὴν Ἀχειροποίητο, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ σημείωση «ἡ Πανάχραντος Ὁδηγήτρια καὶ Ἀχειροποίητος» τοῦ κώδικα Parisinus 2953 τοῦ 15ου αἰ⁴. Τὴ γνώμη του δέχτηκε καὶ ὁ Α. Ζυγγόπουλος ποὺ γράφει:

1. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, σ. 376.

2. Ι. Φουντούλη, Συμεὼν ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τὰ λειτουργικά συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 1-6, καὶ τοῦ Ἰδίου, Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 51. Ἡ χρονολογία 1421-73 εἶναι τοῦ κώδικα 2065 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ κώδικας αὐτὸς ἀνήκε στὸν Συμεὼν' βλ. Ι. Φουντούλη, Συμεὼν, ὅ.π., σ. ιε'.

3. St. Kyriakidis, *Eustazio di Tessalonica, La espagnazione de Tessalonica*, Palermo 1961, σ. 142.

4. O. Tafraли, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 164.

«Θεωρῶ βέβαιον ὅτι ὁ ναὸς ἐκαλεῖτο ἀρχικῶς τῆς Θεοτόκου Ὁδηγητρίας. Τοῦτο συνάγω ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι καὶ ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης ὁμιλεῖ, ὡς θὰ ἴδωμεν, περὶ μεγάλης ἐκκλησίας τῆς Ὁδηγητρίας, ἀνώνυμος δὲ ἀπογραφεὺς τοῦ 15ου αἰ. ἐκ Θεσσαλονίκης προσθετεῖ παρὰ τὸ Ὁδηγήτρια καὶ τὸ Ἀχειροποίητος, ὥστε οὐδεμία ν' ἀπομένῃ ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ»¹. Ἦδη ὁμοίως ὁ Σ. Κουγέας δημοσίευσε τὶς σημειώσεις τοῦ Parisinus 2953, ὅπου ἡ σημείωση ποῦ ἀναφέρει ὁ Tafrafi δὲν ὑπάρχει². Τὸ γεγονός ἐπισημαίνει ὁ R. Janin καὶ γράφει ὅτι ἡ ἀναφορά τοῦ Tafrafi δὲν ἔχει ἰσχύ γιὰ νὰ στηριχθεῖ κανεὶς σ' αὐτήν, ὅπως ἔκανε ὁ Ξυγγόπουλος³. Ἐπειτα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Εὐσταθίου συνάγεται ὅτι ἡ ὀνομασία «Ὁδηγήτρια» (αὐτὸ ὀδηγεῖν ἐπώνυμο) ἀναφέρεται περισσότερο σὲ λατρευτικὴ εἰκόνα καὶ ὄχι στὸν «οἶκον αὐτῆς», ποῦ θὰ μπορούσε βέβαια νὰ ἔχει τὴν ἴδια ὀνομασία μετὰ τὴν εἰκόνα. Ἡ ὑπαρξὴ ναοῦ τῆς Ὁδηγητρίας στὴ Θεσσαλονίκη βεβαιώνεται μετὰ ἀσφάλεια στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. Ἰδιαιτέρα καθοριστικὲς εἶναι οἱ σημειώσεις τοῦ Parisinus 2953, ὅπου ὁ ναὸς τῆς Ὁδηγητρίας καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀχειροποιήτου ἀναφέρονται ὡς δύο ἀνεξάρτητοι ναοὶ⁴. Συνεπῶς ὁ μέγας ναὸς τῆς Θεοτόκου ποτὲ δὲν ὀνομάστηκε τῆς Ὁδηγητρίας.

4. Δὲν ἔχουμε μέχρι τώρα μαρτυρίες γιὰ τὸ ναὸ ποῦ νὰ καλύπτουν τὸ διάστημα μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φραγκοκρατούμενης Θεσσαλονίκης στὰ 1224⁵ καὶ ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ. Στὰ 1320 σὲ πωλητήριον ἔγγραφο τῆς Ἄννας Παξαμαδῶς πρὸς τὴ μονὴ Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἔχουμε τὴν πρώτη ἀναφορὰ τοῦ ναοῦ ὡς Ἀχειροποιήτου πλέον· «τὰ προσόντα μοι τῆ Ἄννη οἰκήματα, ὅσα καὶ οἶα ἐν τῇ γειτονίᾳ τῆς Ἀχειροποιήτου οὐ...»⁶. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ γειτονιῆς τῆς Θεσσαλονίκης δανεῖζονταν τὴν ὀνομασία τους ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς περιοχῆς τους. Ἀργότερα ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός, ἀναφερόμενος σὲ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης τῶν Ζηλωτῶν, γράφει: «ὡν τὴν ἀτοπίαν μισήσας καὶ ὁ δῆμος, πρότερόν τε ἔκ τι-

1. Α. Ξυγγόπουλος, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου εἰδήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, «Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου», Θεσσαλονίκη 1952, σ. 11.

2. Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts, BZ 23 (1914) 144-154.

3. R. Janin, ὁ.π., σ. 377.

4. S. Kougeas, ὁ.π.: οἱ σημειώσεις 4, 10, 28, 30, 32, 38, 50, 52 ἀναφέρονται στὴν Ἀχειροποίητο καὶ οἱ σημειώσεις 33, 43, 51, 55 στὴν Ὁδηγήτρια.

5. Γ. Θεοχαρίδου, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (285-1354), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 322 κ.έ.

6. F. Dölger, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges, München 1948, ἀρ. 111₁₀.

νων αιτιών κεινημένος, τῶν Ζηλωτῶν τινας ἐν τῷ τῆς Θεοτόκου τῆς Ἀχειροποιήτου τεμένει τοὺς μὲν ἀπέσφαξεν ἀνηλεῶς, ἕνα δὲ καὶ διὰ τῆς ἀγορᾶς κατέσυραν, λίθοις βάλλοντες καὶ ξύλοις τοῖς προστυχοῦσιν, ἕως ἀπέπνευσε συρόμενος»¹.

5. Ἡ πολυσημαντότητα τοῦ λόγου «τοῦ πανσεβάστου νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου τοῦ Ἀρμενοπούλου εἰς τὴν προεόρτιον ἑορτὴν τοῦ μεγάλου Δημητρίου τοῦ μυροβλύτου, ἥτις ἐν τῇ ναῷ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ἀχειροποιήτου τελεῖται» φάνηκε μετὰ τὸ σχολιασμό του ἀπὸ τὸν Α. Ξυγγόπουλο². Οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει γιὰ τὴν Καταφυγὴ, τὴ λιτανεῖα τῆς παραμονῆς τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τὴ λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ γιὰ τὴ συλλατρεία τῶν δύο ἁγίων μέσα στὸ ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου, ἀποτελέσαν τὸν πυρῆνα τῆς συζήτησης, ποὺ συνεχίστηκε ἀπὸ τότε χωρὶς νὰ ἔχει δώσει ἱκανοποιητικὲς ἀπαντήσεις σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις.

α. Καὶ πρῶτα ἡ Καταφυγὴ ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ σημεῖο ἐκκίνησης τῆς πομπῆς: «Ἡ (ἡ πομπὴ) διὰ τῆς λεωφόρου ἐκ τῆς οὕτω λεγομένης καταφυγῆς, διὰ τὸ τοῦτον ἐκεῖσε τὸν ἀριστέα, ὑπόγειω γάρ εἰσιν ἐνταῦθα στοαί, κατὰ τὴν ὅταν ἐντεῦθεν ἡμᾶς διώκωσιν ἐκεῖσε ἰέναι κελεύουσιν ἐντολήν, ζητούμενον μὲν, τόπον δὲ τῆ ὀργῆ κατὰ τὸ γεγραμμένον διδόντα, καταπεφηνῆναι μικρὸν ἀποκρυπτόμενον, εἰς τὸν θεῖον τοῦτον καὶ περιβόητον ναὸν μετ' ὀδῆς πρόεισι καὶ θεῖου παιᾶνος καὶ φωτοχυσίας ὅτι πολλῆς, ὡς καὶ πάσας φωσὶ τὰς ἁγιάς καταστράπτεσθαι, τὸ τούτου χριστομίμητον ἐξεικονίζουσα πάθος καὶ τὴν ἐκεῖθεν εἰς τὸ μαρτύριον αὐτοῦ μετὰ πομπῆς ἀγωγὴν, οἷον ἐπὶ περιφανεῖ τότε καὶ μεγάλῳ στρατάρχῃ μεταβαλεῖν ἐκ τῆς πατρώας δόξαντι θρησκείας»³ ὅτι πρόκειται γιὰ ναὸ τῆς Θεοτόκου φαίνεται τόσο σὲ κείμενο τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ⁴, ὅσο καὶ σὲ κείμενο τοῦ Συ-

1. Ἐκδ. Βόννης, σ. 571. Ἡ σφαγὴ τῶν Ζηλωτῶν μέσα στὸ ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου ἐγίνε τὸ 1345· βλ. O. Tafel i, Thessalonique au quatorzieme siècle, Paris 1913, σ. 241.

2. Α. Ξυγγόπουλου, δ.π., σ. 1-26, ὅπου δημοσιεύονται τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ναὸ ἀποσπάσματα τοῦ λόγου. Ὁ ἴδιος στὴν ἐργασία του, Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1949, χρησιμοποίησε μερικὲς ἀπὸ τίς παραπάνω περικοπὲς τοῦ λόγου. Ὅλο τὸ κείμενο τοῦ Ἀρμενοπούλου δημοσίευσε ὁ Δ. Γκίνης, Λόγος ἀνέκδοτος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου εἰς τὴν προεόρτιον ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ΕΕΒΕ 21(1951) 150-162.

3. Α. Ξυγγόπουλου, Συμβολαὶ, δ.π., σ. 9, καὶ Δ. Γκίνης, δ.π., σ. 160-161.

4. «Στοὰ τίς ἐστὶν ὑπόγειος ἐν τῷ ναῷ τῆς ἀειπαρθένου καὶ Θεομήτορος, ἥς καταφυγὴ τὸ ἐπάνωμον...» Ὁμιλία XLIII, P.G. 151, στήλ. 544. Ἡ ἴδια περικοπὴ στοῦ T. H. Tafel, De Thessalonica ejusque agro, Berolini 1839, σ. 112, O. Tafel i, Topographie,

μεῶν Θεσσαλονίκης¹. Γιὰ τὴ θέση τῆς ἔχουν προταθεῖ διάφορα σημεῖα τῆς πόλης χωρὶς βέβαια ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωση². Σ' αὐτὲς τὶς προτάσεις θὰ προσθέταμε καὶ τὴν πρόσφατη ἀποψη τῆς Ε. Μαρκῆ-Ἀγγέλου, ὅτι ὁ ναός τῆς Θεοτόκου Καταφυγῆς βρισκόταν ἴσως βορειότερα ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ, κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς³. Ἐπικουρικὸ στοιχεῖο τῆς ἀποψῆς τῆς εἶναι ἕνα μεγάλο κτίσμα μὲ δύο καμάρες στὴν πρόσοψη, ὅπως φαίνεται σὲ φωτογραφία τοῦ καμένου χώρου ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1917, βόρεια ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ καὶ στὴ θέση ποὺ ὀρίζεται ἡ παραπάνω ἐρευνητριά. Τὸ κτήριο αὐτὸ σήμερα δὲν ὑπάρχει (εἰκ. 2, 3)⁴.

β. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τώρα τὶς δύο εἰκόνες τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου, ἡ περιγραφή τῆς εἰκόνας τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο εἶναι οὐσιαστικὰ ἀδιάφορη⁵. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς ὁμοῦ καὶ ἡ λατρεία τῆς μέσα στὸ ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου εἶναι βέβαια ἀξιοπρόσεκτη μαρτυρία. Τὸ περισσότερο ἐνδιαφέρων συγκεντρώνεται στὴν πληροφορία γιὰ τὴ λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Ἀρμενόπουλο ἔδωσε καὶ τὴ νέα προσωπιὰ «Ἀχειροποίητος» στὸ μεγάλο ναὸ τῆς Θεοτόκου. Γράφει: «Ἐμοὶ δ' ἄρα τὸν περικαλλέστατον τόνδε καὶ περιβόητον οὐράνιον ἐν γῆ νεῶν ὄρωντι πρὸς τῇ θείᾳ τῆς ἐνταῦθα Θεομήτορος εἰκόνι, ἣ τῆ ὄντι θεόθεν, οὐκ ἔξ ἐπινοίας ἢ χειρὸς ἀνθρωπίνης, οἴ τως ὁ ρ θ ι ο ς , ἰ κ ἔ - σ ι ο ς ἔ σ χ η μ ἄ τ ι σ τ α ι , δι ἄ τ ὸ τ οῦ κ τ ῆ τ ο ρ ο ς , ὡ ς ἄ λ η θ ῆ ς α ἴ ρ ε ἰ λό γ ο ς , ἐ ν τ α ὕ θ α γ ε γ ε ν η μ ἔ ν ο ν ἄ μ π λ ἄ κ η μ α , οὗ χ ἄ ρ ι ν καὶ τὴν «Ἀχειροποίητος», κατὰ τὰς ράκει πρῶην καὶ κεράμῳ δεσποτικὰς ἐνυπωθείσας μορφάς, εὐδοκίᾳ τοῦ θεανθρώπου Λόγου, προσηγορίαν ἔσχε, καὶ ταύτης αὐτὸν τῆς Ἀχειροποιήτου προσρήσεως ἀξιούν ἐπήει τολμήσαι»⁶. Ἡ Θεοτόκος τῆς λατρευτικῆς εἰκόνας «ὄρθιος,

δ.π., σ. 133, σημ. 1, Α. Ξυγγόπουλου, Συμβολαί, δ.π., σ. 8, καὶ D. Pallas, δ.π., σ. 49, σημ. 56.

1. «Τῇ παραμονῇ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου... συνάγονται μὲν πρῶτον ἐν τῷ θείῳ ναῷ τῆς Παναγίας Δεσποίνης ἡμῶν τῆς Θεοτόκου τῆς Καταφυγῆς οἱ κληρικοὶ πάντες... καὶ πᾶς ὁ λαός». Β. Λ α ο ὄ ρ δ α, Συμεῶν Θεσσαλονίκης, Ἀκριβῆς διάταξις τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 39 (1956) 328, καὶ D. Pallas, δ.π., σ. 49, σημ. 56.

2. Τὴν παλιότερη βιβλιογραφία ἔχει συγκεντρώσει ὁ D. Pallas, δ.π., σ. 49.

3. Ε. Μ α ρ κ ῆ - Ἀ γ γ ἔ λ ο υ , Ἀνασκαφὴ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ, «Μακεδονικά» 19 (1979) 291 κ.ε.

4. Ἀναδημοσιεύουμε τὴ φωτογραφία τῆς σ. 96 τοῦ βιβλίου τοῦ H. Petrooulos, Salonique. L'incendie de 1917, Θεσσαλονίκη 1980.

5. Τὸ σχετικὸ καίμενο δημοσιεύει ὁ Α. Ξυγγόπουλος, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου εἰδήσεις, δ.π., σ. 21. Βλ. καὶ Δ. Γκίνη, δ.π., σ. 159.

6. Α. Ξυγγόπουλου, δ.π., σ. 8, καὶ Δ. Γκίνη, δ.π., σ. 152.

Εικ. 2. Ἡ καμένη περιοχή βόρεια ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Νικολάου Τραπεζοῦ. Ἀριστερὰ φαίνεται μέρος τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ ὁ μυναρὲς τῆς. Διακρίνεται τὸ κτίσμα μὲ τις δύο καμάρες στὴν πρόσοψη

Εικ. 3. Τὸ κτίσμα καὶ ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Νικολάου Τραπεζοῦ

ίκεσις ἐσχημάτισται» μὲ θεϊκὸ τρόπο «διὰ τὸ τοῦ κτήτορος γεγεννημένον ἀμπλάκημα», πὺ δὲν τὸ ἀναφέρει ὁ Ἀρμενόπουλος, ἀφοῦ θεωρεῖται γνωστὸ στὸ ἀκρατήριό του. Ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τοῦ θαύματος θὰ εἶχε μεγάλη σημασία γιὰ τὸ πότε προστέθηκε ἡ προσωνομία «Ἀχειροποίητος» στὸ μεγάλο ναὸ τῆς Θεοτόκου. Ὁ Α. Ξυγγόπουλος προσπάθησε νὰ ὀρίσει χρονικὰ τὴ διενέργεια τοῦ θαύματος ξεκινώντας ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, ποὺ σχολιάσαμε παραπάνω¹. Γράφει ὅτι ἡ Θεοτόκος τῆς παλαιᾶς εἰκόνας ποὺ μετασχηματίστηκε σὲ Ἀχειροποίητο, ὄρθια, καὶ δεόμενη, εἶχε τὸν τύπο τῆς Ὁδηγητρίας καὶ καταλήγει ὅτι ἡ ἀλλαγὴ ἐγινε κοντὰ στὰ 1222 (σημείωνε 1224), στὸ τέλος δηλαδὴ τῆς φραγκοκρατίας στή Θεσσαλονίκη καὶ πάντως πρὶν τὸ 1300. Γιὰ τὴν τεκμηρίωση τῆς μεταλλαγῆς κοντὰ στὸ 1222 καὶ πρὶν τὸ 1300 στηρίζεται σὲ πληροφορία τοῦ Νικηφόρου Χούμνου (τέλος 13ου-ἄρχές 14ου αἰ.) γιὰ τοὺς Ἀβραμίτες μοναχοὺς τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ πρέπει νὰ εἶχαν μονὴ στὴν πόλη αὐτή, ἐξάρτημα τῆς παλαιᾶς μονῆς τους τῆς Ἀχειροποιήτου στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ καταλήγει: «ὁ ναὸς τῆς Θεσσαλονίκης περιήλθε κάποτε εἰς τοὺς Ἀβραμίτας. Εἶναι δηλαδὴ πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν Μονὴ τῶν Ἀβραμιτῶν ἰδρύθη παρὰ τὸν ναὸν τῆς Ἀχειροποιήτου, ὁ ὁποῖος ἀπέβη ὡς ἦτο φυσικὸν τὸ καθολικὸν αὐτῆς»². Ἔτσι, κατὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ Α. Ξυγγόπουλου, ὁ παλιὸς ναὸς τῆς Ὁδηγητρίας μετονομάστηκε ἀπὸ τοὺς Ἀβραμίτες σὲ Ἀχειροποίητο, στὸ ὄνομα τῆς μονῆς τους στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ παλαιὰ εἰκόνα τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ ναοῦ τῆς Θεσσαλονίκης θὰ πρέπει νὰ εἶχε καταστραφῆ ἀπὸ τοὺς Λατίνους. Τὸ «ἀμπλάκημα» ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀρμενόπουλος θὰ πρέπει νὰ ἔχει σχέση με αὐτὴ τὴν πράξη βεβήλωσης. Οἱ Ἀβραμίτες μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν Λατίνων μετονομάζουν τὸ ναὸ σὲ Ἀχειροποίητο καὶ «τότε ἐπανεζωγραφήθη ἴσως ἡ παλαιὰ βεβηλωθεῖσα εἰκὼν ἢ καὶ κατεσκευάσθη νέα με τὴν παράστασιν πλέον τῆς Θεοτόκου δεομένης, τὴν ὁποίαν ὁ θρύλος ἐθεώρησεν ὡς προελθοῦσαν διὰ θαύματος ἐκ τῆς παλαιᾶς Ὁδηγητρίας»³. Εἶναι προφανὲς ὅτι αὐτὴ ἡ τελευταία πρόταση τοῦ παραπάνω ἐρευνητῆ ἔρχεται σὲ ἀπόλυτη ἀντίθεση με τὸ κείμενο τοῦ Ἀρμενοπούλου, ἀφοῦ ἡ εἰκόνα δίνει τὸ ὄνομά της στὸ ναὸ. Ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ παραπάνω ὑπόθεση στὸ σύνολό της δὲν εὐσταθεῖ, ἀφοῦ τὸ σημεῖο ἐκκίνησής της (Ὁδηγήτρια τοῦ Εὐσταθίου) εἶναι λανθασμένο. Ἐπειτα εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ πιστέψει κανεὶς ὅτι ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς τέσσερις καθολι-

1. Α. Ξυγγόπουλου, ὁ.π., σ. 11 κ.έ.

2. Ὁ.π., σ. 15-16.

3. Ὁ.π., σ. 18.

κούς ναούς της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης θά δινόταν με τόσην εύκολία στους Ἀβραμίτες γιά καθολικό τῆς μονῆς τους.

Τό πράγμα, ὅσον ἀφορᾷ τὸ χρόνο τῆς μεταλλαγῆς τῆς εἰκόνας, ἐξηγεῖται ἴσως ἀπλούστερα ἀπ' ὅσο προσπάθησε ὁ Α. Ξυγγόπουλος. Βέβαια εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀνιχνεύσει κανεῖς ἱστορικὸ πρόσωπο στὸν «κτήτορα» τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ ἀκόμη δυσκολότερο νὰ δεῖ κανεῖς στὴ μεταλλαγῆ τῆς εἰκόνας ἓνα ἱστορικὸ γεγονός ἢ ἓνα μῦθο. Ἐκεῖνο ποῦ φαίνεται σίγουρο, σύμφωνα με τὶς ἱστορικὲς μαρτυρίες, εἶναι ὅτι ὁ Δημήτριος Χωματιανὸς στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. ἀγνοεῖ τὴν προσωνομία «Ἀχειροποίητος» καὶ ὅτι ἡ πρώτη ἀναφορά τῆς βρίσκεται στὸ ἔγγραφο τῆς Ἄννας Παξαμαδῶς τοῦ 1320. Συνεπῶς ἡ προσθήκη τῆς προσωνομίας «Ἀχειροποίητος» στὸ μεγάλο ναὸ τῆς Θεοτόκου ἐγινε μετὰ τὸ τέλος τῆς φραγκοκρατίας (1224), ἀφοῦ ἡ νέα ὀνομασία εἶναι ἀγνωστή στὸν Δημήτριο Χωματιανὸ καὶ πρὶν τὸ 1300, ἀφοῦ εἶναι προσφορότερη καὶ θετικότερη ἢ πληροφορία τοῦ ἐγγράφου τῆς Ἄννας Παξαμαδῶς.

Προχωρώντας ἀκόμη περισσότερο ὁ Α. Ξυγγόπουλος γράφει ὅτι θεωρεῖ «πιθανότερον ὅτι ἡ ἀχειροποίητος εἰκὼν τῆς Μονῆς τῶν Ἀβραμιτῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρίστανε τὴν Θεοτόκον ὀρθίαν εἰς στάσιν δεομένης, αὐτῆς δὲ ἀντίγραφον ἦτο ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν Ἀχειροποίητον Θεσσαλονίκης, τὴν ὁποῖαν περιγράφει ὁ Ἀρμενόπουλος¹. Σήμερα ὅμως μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸν τύπο τῆς ἀχειροποιήτου εἰκόνας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀποδίδει μιὰ εἰκὼν τοῦ 14ου αἰ. ποῦ φυλάγεται στὴ μονὴ Χελανδαρίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους². παριστάνεται ἡ Θεοτόκος ὡς τὴ μέση μετὰ τὸ Χριστὸ νὰ παίξει στὴν ἀγκαλιά της καὶ ἐπιγράφεται ΜΗΡ ΘΥ Η ΑΒΡΑΜΙΩΤΙΣΣΑ (εἰκ. 4). Ἐπειτα ἡ τοιχογραφία τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη, ποῦ χρονολογεῖται στὴ δευτέρα δεκαετία τοῦ 14ου αἰ., ὅπου ἡ Θεοτόκος παριστάνεται ὀρθὴ καὶ δεομένη καὶ ἐπιγράφεται ΜΗΡ ΘΥ Η ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΣ³, πρέπει νὰ ἀντιγράψει τὸν τύπο τῆς λατρευτικῆς εἰκόνας τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Θεοτόκου, ὅπως μᾶς τὸν παραδίδει ὁ Ἀρμενόπουλος (εἰκ. 5). Δηλαδή ἡ τοιχογραφία τοῦ ἁγίου Νικολάου καὶ τὸ ἔγγραφο τῆς Ἄννας Παξαμαδῶς τοῦ 1320 ἀπηχοῦν λατρεία παλιότερη τουλάχιστον κατὰ μία γενιά, συνεπῶς παλιότερη ἀπὸ τὸ 1300.

1. Ὁ.π., σ. 20.

2. D. Bogdanović-V. J. Djurić-D. Medaković, Chilandar, Beograd 1978, πίν. τῆς σ. 113.

3. Α. Γσιτουρίδου, Ἡ ἐντοίχια ζωγραφικὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 31. Ὁ С. Кисас, Српски среднобeкoвни слoмeници у Сoлуну, «Zograf» ΙΑ' (1980) 43, προτείνει τὴ χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν στὰ 1314-1317.

Ὁ Δ. Πάλλας σὲ πρόσφατο δημοσίευσμά του γιὰ τὸ κιβώριο τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐρμηνεύει μὲ διαφορετικὸ τρόπο τὸ πρόβλημα τῆς μεταλλαγῆς τῆς εἰκόνας καὶ τῆς μετονομασίας τοῦ ναοῦ¹. Ἐπανερχεται στὴν παλιὰ ἄποψη τοῦ Th. Usrenkij, ὅτι ἡ «κυρία Εὐταξία» τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν

Εἰκ. 4. Ἡ Παναγία Ἀβραμιώτισσα τῆς μονῆς Χελανδαρίου

Θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου εἶναι ἡ Θεοτόκος καὶ καταλήγει στὸ σημαντικό συμπέρασμα ὅτι πρώτη προστάτις τῆς Θεσσαλονίκης πρέπει νὰ θεωρεῖται ἡ Θεοτόκος καὶ δεύτερος ὁ ἅγιος Δημήτριος. Ἡ Θεοτόκος λατρευόταν μέσα στὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ πῶς συγκεκριμένα στὸ

1. D. Pallas, ὁ.π., σ. 47-52.

κιβώριο του αγίου, όπου υπήρχε και εικόνα της Θεοτόκου Ευταξίας. Ο ίδιος υποθέτει ότι μετά την ανάπτυξη της λατρείας του ντόπιου μάρτυρα ή Θεοτόκος δέν είχε πλέον θέση μέσα στο ναό του, γι' αυτό και αναζητήθηκε άλλος χώρος, όπου μεταφέρθηκε ή λατρεία της. Ο νέος χώρος ήταν

Εικ. 5. Ἡ Ἀχειροποίητος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἀγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ Θεσσαλονίκης

ἡ Καταφυγή, όπου και ἀποτέθηκε πιθανότατα ἡ παλιά εικόνα τῆς Θεοτόκου-Εὐταξίας. Πρόκειται γιὰ τὴν εικόνα ποὺ ἀργότερα ἐπιζωγραφήθηκε καὶ ὡς ἀχειροποίητος λατρευόταν πλέον στὸ ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου. Ὅλα αὐτὰ ἐξηγοῦν τὴ σχέση τῶν ναῶν ἀγίου Δημητρίου, Καταφυγῆς καὶ Ἀχειροποιήτου στὴ λιτανεὶα τῆς 25ῆς Ὀκτωβρίου.

Ἡ θεωρητικὴ ἐπεξεργασία ἀπὸ τὸν Δ. Πάλλα τῶν λιγοστῶν πηγῶν ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴ συλλατρεία ἁγίου Δημητρίου καὶ Θεοτόκου μέσα στὸ ναὸ τοῦ πρώτου, γιὰ τὴν Καταφυγὴ καὶ γιὰ τὴ λατρεία μέσα στὸ ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου, προϋποθέτει τὴν ἀνυπαρξία παράλληλων λατρειῶν τῆς Θεοτόκου στὴ Θεσσαλονίκη, πράγμα ποὺ δὲν φαίνεται ὀρθό. Δηλαδή ἡ θέση τοῦ ὅτι, Les noms d'Eutaxie-Kataphygi-Acheiropoitos manifestent donc trois phases d'un très ancien culte de la Vierge à Thessalonique¹, δὲν φαίνεται ἱκανοποιητικὴ. Ἡ ἀναζήτησις τοῦ Α. Ξυγγόπουλου γιὰ κάποιο ἱστορικὸ γεγονός σὲ σχέση μὲ μιὰ παλιὰ εἰκόνα ποὺ ὑπῆρχε μέσα στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου φαίνεται ὀρθότερη, παρὰ τὰ ἀποτελέσματά της, ποὺ κρίναμε παραπάνω, ἐνῶ ἡ ἄποψη γιὰ μεταφορὰ λατρείας ἀπὸ ναὸ σὲ ναὸ εἶναι περισσότερο θεωρητικὴ καὶ μακρινὴ ὡς πρὸς τὴν πληροφορία τοῦ Ἀρμενοπούλου.

Ἡ συλλατρεία Θεοτόκου καὶ ἁγίου Δημητρίου στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου βεβαιώνεται ἀπὸ τὸ παρακάτω κείμενο τοῦ Ἀρμενοπούλου: «Ὁ μὴν... κὰν τῷ τῆς Θεομήτορος τούτῳ νεῶ παραπλησίως ἐν τῇ τῶν ἡμερῶν ἔκτη γίνεται ἡ ἑορτῆ, ἐν ᾧ καὶ καθ' ἣν ἑορτάζειν ἐκάστοτε πρὸς τῷ δεσποτικῷ πάθει τὴν τοῦ Θεοῦ παρειλήφμεν Μητέρα... συνεορτάζειν γὰρ ἡ πόλις αὐτῇ καὶ τὸν χριστομίμητον διὰ ταῦτα καλῶς ἐπενόησε μάρτυρα. Τούτου τοῖνυν αὐτῇ διὰ παντός γινομένου τοῦ ἔτους... τοῦτο δεῖν ἐπέγνω καὶ κατὰ τὴν πρὸ τῆς τοῦ μεγάλου τούτου κυρίας τελετῆς ἔκτην τῆς ἑβδομάδος συμπίπτουσιν, μελωδεῖ δὲ κὰν ταύτη καὶ παιανίζει τῇ Θεομήτορι συμπροεορτάζουσα»². Κάθε Παρασκευὴ στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου λατρευόταν μαζί μὲ τὴ Θεοτόκο καὶ ὁ ἅγιος Δημήτριος. Ὅταν μάλιστα τύχαινε νὰ εἶναι Παρασκευὴ ἡ 25ῆ Ὀκτωβρίου, ἡ τελετὴ ἀποχτοῦσε γιορταστικότερο χαρακτῆρα, ἀφοῦ ἡ Θεοτόκος φαινόταν νὰ «συμπροεορτάζει».

Ἡ λατρεία τοῦ ἁγίου Δημητρίου μέσα στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου, ὅπως μᾶς τὴν παραδίδει ὁ Ἀρμενόπουλος, μᾶς φέρνει στὸ νοῦ τὸ θαῦμα μὲ τὴν ἔβραιοπούλα ποὺ περιγράφει ὁ Λέων Μαθηματικός. Ἡ Ἐπιφάνεια Θεοτόκου-ἁγίου Δημητρίου τῆς διήγησις τοῦ Μαθηματικοῦ ἔχει τὴν ἀξία μιᾶς πρώτης ἀναφορᾶς τοῦ ὀνόματος τοῦ ἁγίου Δημητρίου σὲ σχέση μὲ τὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου. Αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ γεφυρώνει ἕνα μακράϊωνο ἱστορικὸ κενό, μᾶχρι τὸν Ἀρμενόπουλο, τοῦ ὁποῖου οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν σχέσι αὐτὴ εἶναι σαφεῖς (εἰκόνα τοῦ ἁγίου Δημητρίου μέσα στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου καὶ συλλατρεία). Τὸ κείμενο τοῦ Λέοντος Μαθηματικοῦ, χωρὶς ν' ἀνα-

1. Ὁ.π., σ. 51.

2. O. T a f r a l i, Thessalonique des origines au XIVe siècle, Paris 1919, σ. 144, σημ. 1, Α. Ξυγγόπουλο, Συμβολαί, ὁ.π., σ. 19, τοῦ Ἰδίου, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου εἰδήσεις, ὁ.π., σ. 24, Δ. Γκίβνη, ὁ.π., σ. 158, D. P a l l a s, ὁ.π., σ' 49, σημ. 54.

φέρει βέβαια συλλατρεία Θεοτόκου-άγιου Δημητρίου, φανερώνει ωστόσο ιή σχέση του ντόπιου μάρτυρα με τὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου. Ἡ Ἐπιφάνεια τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐξηγεῖται εἴτε ὡς Ἐπιφάνεια τοῦ προστάτη τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν πολιτῶν τῆς εἴτε ὡς Ἐπιφάνεια τοῦ «συννάου» τῆς Θεοτόκου. Εἶναι περίεργο ὅτι τὸ θαῦμα μετὰ τὴν ἐβραιοπούλα δὲν ἀναφέρεται στὰ Βιβλία τῶν Θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἂν καὶ ὁ χρόνος ἐπιτέλεσής του στὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ ἀρχῆς τοῦ 6ου αἰ. εἶναι προγενέστερος ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς συγγραφῆς τῶν Βιβλίων¹. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ἄγνοια αὐτοῦ τοῦ θαύματος, ἀλλὰ ἀναγνώριση τῆς συμμετοχῆς τοῦ ἁγίου σ' ἓνα θαῦμα ποῦ δὲν ἐγινε στὸν κύριο λατρευτικὸ τοῦ χώρου, ἀλλὰ στὸ λατρευτικὸ τῆς πληροφορίας τοῦ Λέοντος Μαθηματικοῦ προσδιορίζει ἴσως τὴν σχέση τοῦ ἁγίου Δημητρίου ὡς «συννάου» τῆς Θεοτόκου. Ἀργότερα αὐτὴ ἡ σχέση καθορίζεται ὡς συλλατρεία τῶν δύο ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο. Ἄν δεχτοῦμε τίς παραπάνω προτάσεις, τότε ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τῆς λατρείας τοῦ ἁγίου Δημητρίου μέσα στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου στὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ στὶς ἀρχῆς τοῦ 6ου αἰ., πενήντα περίπου χρόνια μετὰ τὴν ἴδρυσή του, σημαίνει σύγχρονη καὶ παράλληλη λατρεία μετὰ ἐκείνῃ τῆς Θεοτόκου μέσα στὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ὅπως τόσο πειστικὰ τὴ βεβαιώνει ὁ Δ. Πάλλας. Οἱ πηγὲς βέβαια ποῦ αὐτὴ τὴ στιγμή ἔχουμε δὲν δίνουν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα, ποιοὶ ἦταν οἱ λόγοι ποῦ ὀδήγησαν τὴν ἐκκλησία τῶν Θεσσαλονικέων σὲ μιὰ τέτοια σύζευξη λατρειῶν στὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ στὸ μεγάλο ναὸ τῆς Θεοτόκου.

6. Ὁ μεγάλος ναὸς τῆς Θεοτόκου στὶς ἀρχῆς τοῦ 15ου αἰῶνα καὶ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἀναφέρεται μόνον μετὰ τὴν προσωνομία Ἀχειροποίητος.

1405: Ὁ Ἰγνάτιος Σμολιάνιν ἐπισκέπτεται τὴ Θεσσαλονίκη καὶ σημειώνει τὴν Ἀχειροποίητο ὡς ἓναν ἀπὸ τοὺς τέσσερις καθολικοὺς ναοὺς τῆς πόλης².

Λίγο ἀργότερα ἓνας ἀνώνυμος ἀξιωματοῦχος τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης σημειώνει γιὰ τὴν Ἀχειροποίητο:

1419: «τῆ ε τοῦ μαρτίου ἰνδ. ιβ ἔδωκέ μοι ὁ θεοσέβαστος ἱερεὺς καὶ χαρτουλάριος ὁ Καλόθετος τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τῆς πανυπεράγνου θεομήτορος τῆς Ἀχειροποίητου ὑπέρπυρα γ ἔξ ὧν ἦσαν τὰ μὲν ἑνδεκα ἄσπρα παλαιὰ καὶ τὰ δέκα ἑλαφρά καὶ χαλκᾶ».

1. Γιά τὰ βιβλία τῶν θαυμάτων βλ. P. L e m e r l e, Les plus anciens requeils des miracles de Saint-Démétrius, II Commentaire, Paris 1981.

2. Μ. Λάσκαρι, Ναοὶ καὶ μοναὶ Θεσσαλονίκης τὸ 1405 εἰς τὸ ὀδοπορικὸν τοῦ ἐκ Σμολένσκ Ἰγνατίου, «Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου», Θεσσαλονίκη 1952, σ. 318.

1419: «ἐν μηνί Νοεμβρίῳ ἰνδ. ιγ ἔδωκέ μοι ὁ παπᾶς Καλόθετος ἀπὸ τοῦ κλήρου τῆς Ἀχειροποιήτου ὑπέρπυρα γ καὶ ὀφείλουσι λογισθῆναι εἰς τὴν ἰβ ἰνδικτιῶνα».

1420: «καὶ ἀπὸ τοῦ κλήρου τῆς Ἀχειροποιήτου ἄσπρα ιγ».

1420: «μηνί νοεμβρίῳ κγ ἰν. ιδ ἔλαβον ἅπὸ τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τῆς Ἀχειροποιήτου παρὰ τοῦ χαρτουλαρίου ἱερέος κυροῦ Καλοθέτου νομίσματα γ καὶ ὀφείλει καταλογισθῆναι αὐτὰ εἰς τὴν ιγ ἰνδικτιῶνα».

1420: «ὀφείλουσιν ἀπὸ τοῦ αὐθέντου μας τοῦ δεσπότητος ζητούλιν ἕτερον ἀπὸ τῆς ὀκταμερίας τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ τῶν Ἀσωμάτων εἰς τὴν ιγ ἰνδ. ἄσπρα λ».

1421: «μηνί Σεπτεμβρίῳ ἰνδικ. ιε ἔλαβον ἀπὸ τοῦ Σκουταριώτου διὰ τὴν ὀκταμερίαν τοῦ κλήρου τῶν Ἀσωμάτων ἄσπρα κα τὸν αὐτὸν μῆνα διὰ τὴν ὀκταμερίαν τῆς Ἀχειροποιήτου ἄσπρα ιδ ἀπὸ τοῦ παπᾶ Καλοθέτου. ἦν δὲ τὸ συναχθὲν ἅπαν ἄσπρα γ.»

1421: «μηνί ἰουλίῳ κ ἰνδ. ιεθς ἔδωκέ μοι ὁ πρωτοπαπᾶς ὁ Χαλκιόπουλος ἀπὸ τοῦ κλήρου τοῦ εὐαγοῦς θείου ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου νομίσματα δύο. πλὴν ἦσαν τὰ πάντα παραχαραγμένα χαλκᾶ καὶ παλαιᾶ, ὀφείλουσι δὲ λογισθῆναι αὐτὰ εἰς τὴν ιε ἰνδ.».

1423: «μηνί Φεβρουαρίῳ κθ ἰνδ. βας ἔδωκέ μοι ὁ πρωτοπαπᾶς ὁ χαλκιόπουλος ὑπὲρ τῆς ιεθς καὶ τῆς ἀπς ἰνδικτ. ἄσπρα λζ ἀπὸ τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τῆς Ἀχειροποιήτου τὰ μὲν κη εἰς τὴν ιε τὰ δὲ θ εἰς τὴν α Φεβρ. ὀφείλει καὶ ὁ Καλόθετος ἱερεὺς τὴν βαν»¹.

7. Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἔγραψε δύο εὐχές γιὰ τὸ ναὸ ποῦ περιέχονται στὸν κώδικα 2065 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ κώδικας ἀνῆκε στὸν συγγραφέα, ἀφιερώθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης καὶ γράφτηκε μὲ τὴ φροντίδα του μεταξὺ τῆς 19ης Ἰανουαρίου τοῦ 1421 καὶ τῆς 14ης Σεπτεμβρίου τοῦ 1423². Ἡ πρώτη φέρει τὸν τίτλο: «Εὐχὴ ἐν τῇ λιτῇ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Θεοτόκου»³ καὶ ἡ δευτέρα: «Εὐχὴ ἐπὶ τοῖς ἔγκαινίσι τοῦ θείου ναοῦ τῆς Παναγίας Θεοτόκου τῆς Ἀχειροποιήτου· λέγεται δὲ πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου, ἤνικα μετὰ λιτανείας εἰσέρχεται ὁ ἄρχιερεὺς ὑπαλλάσσων μικρὸν τὰ περιτῶν ἔγκαινίων ρήματα»⁴. Σημειώσαμε παραπάνω τὴν ἀξία τῆς πρώτης εὐχῆς ὡς πρὸς τὴν ὀνομασία τοῦ ναοῦ. Ἡ δευτέρα εἶναι διανοημένη μὲ προ-

1. S. Kougeas, ὁ.π., οἱ σημειώσεις 4, 10, 28, 30, 32, 38, 50 καὶ 52 ἀντίστοιχα.

2. I. Φουντούλης, Συμεών, ὁ.π., σ. ιε'.

3. Ὁ.π., σ. 1-6.

4. Ὁ.π., σ. 30-32.

τάσεις τῆς εὐαγγελικῆς ρήσης: «Χαίρε κεχαριτωμένη ὁ Κύριος μετὰ σοῦ. Εὐλογημένη σὺ ἐν γυναιξί». Ἡ παρατήρηση αὐτὴ θὰ ἦταν ἴσως ἀσήμαντη, ἂν δὲν γνωρίζαμε ὅτι ἡ πρώτη εὐχὴ λεγόταν ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ τὴν παραμονὴ τῆς ἐορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, στὸ τέλος τῆς λιτανείας ποῦ ξεκινούσε ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία καὶ ἔφτανε στὴν ἹΑχειροποίητο¹. Ἡ ἐπίσημη αὐτὴ τελετουργικὴ πράξη τὴν παραμονὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἡ παρατήρηση ὅτι ἡ δευτέρη εὐχὴ ποῦ λεγόταν σὲ ἀναμνηση τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ, εἶναι διανοησμένη μὲ προτάσεις τῆς εὐαγγελικῆς ρήσης, ἀλλὰ καὶ ἡ ὁμιλία τοῦ Λέοντος Μαθηματικοῦ «Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς ἹΠεραγίας Θεοτόκου», καθιστοῦν ἀρκετὰ πιθανή, ἂν ὄχι σίγουρη, τὴν ἄποψη ὅτι ὁ μέγας ναὸς τῆς Θεοτόκου, ποῦ μόνο στοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου εἶχε τὴν προσωνομία ἹΑχειροποίητος, ἦταν ἀφιερωμένος στὸν Εὐαγγελισμό.

Ἡ Ὁ.Ι. Φουντούλης συγκεντρώνει σὲ δημοσίευσμά του ὄσες πληροφορίες ὑπάρχουν στὸ ἔργο τοῦ Συμεῶν γιὰ τοὺς ναοὺς καὶ τίς μονὲς τῆς Θεσσαλονίκης. Τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἀδημοσίευτα ἀκόμη ἔργα τοῦ Συμεῶν μᾶς δίνουν ποικίλες πληροφορίες γιὰ τὸ τυπικὸ τῶν ἐορτῶν ὅλου τοῦ χρόνου καὶ γιὰ τὴ λειτουργία τῶν ναῶν τῆς πόλης σὲ σχέση μὲ τὸ τυπικὸ αὐτό. Παραθέτουμε τὰ ἀποσπάσματα γιὰ τὴν ἹΑχειροποίητο.

«Σεπτεμβρίου ἡ', ἡ τιμία γέννησις τῆς Θεοτόκου. Σημαίνει διπλῶς τρίς καὶ κατέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς... Εἰ δὲ γένηται λιτὴ εἰς τὸν ναὸν τῆς Θεοτόκου τῆς ἹΑχειροποιήτου, ὁ καὶ ἀναγκαῖον, εἰς δόξαν ὑπάρχοντα τῆς Θεοτόκου... καὶ λέγεται τὸ ἀπολυτικίον ἄχρι τοῦ ἐξελθεῖν τὸν ἀρχιερέα σὺν τῷ κλήρῳ τὴν ἁγίαν Σοφίαν, συνοδευούσης καὶ τῆς ἁγίας εἰκόνας τῆς Ὁδηγητρίας... Ψάλλονται δὲ ταῦτα ἐν τῇ ὁδῷ, ἕως φθάσωσιν εἰς τὸν ναόν... Καὶ εἰσελθόντες τὸν ναόν...».

«Σεπτεμβρίου ἡ', τὸ Γενέσιον τῆς ἹΠεραγίας Θεοτόκου. Σημαίνει διπλῶς τρίς. Τοῦ κλήρου συνηγμένου, κατέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς καὶ εἰς τὸν θεῖον ναὸν τῆς Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας ἀπελθὼν, προσκυνεῖ καὶ σφραγίζει. Καὶ ψαλλομένων τῶν ἰδιομέλων τῆς λιτῆς, ἀπέρχεται, συνοδευούσης καὶ τῆς ἁγίας εἰκόνας, εἰς τὸν ναὸν αὐτῆς τῆς ἹΑχειροποιήτου καὶ ψάλλεται ἐκεῖσε ἡ ἀκολουθία ἅπασα τοῦ ἔσπερινου, ὡς ἐνταῦθα διατετυπωμένη κεῖται, ὁμοίως καὶ ὁ ὄρθρος καὶ ἡ θεία λειτουργία παρὰ τοῦ ἀρχιερέως, λαμπρότερον ἅπαντων ἐκεῖσε γινομένων... Τῆς λιτῆς πρὸ τοῦ ἔσπερινου ἀρχομένης ἀπὸ τῆς Ὁδηγητρίας ἀπέναι τὸν ἀρχιερέα μετὰ τοῦ κλήρου εἰς τὴν ἹΑχειροποίητον σὺν τῇ ἁγίᾳ εἰκόνι κάκεισε ψάλλειν λαμπρῶς τὴν ἀκολουθίαν, τοὺς ἐφημέριους δὲ ψάλλ-

1. Ὁ.π., σ. 1, σημ. 1.

λιν ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ. Καί τοῦτο γίνεσθαι ἐν πάσαις ταῖς τῆς Θεοτόκου ἑορταῖς, ἦτοι τῇ ἀγίᾳ Γεννήσει αὐτῆς, τοῖς Εἰσοδοῖσι, τῇ Ὑπαπαντῇ τοῦ Σωτῆρος, τῷ θείῳ αὐτῆς Εὐαγγελισμῷ καί τῇ ἀγίᾳ Κοιμῆσει. Καί εἰ μὲν ὁ ἀρχιερεὺς πάρεστι, σὺν αὐτῷ λιτανεύουσιν· εἰ δ' ἀποδημεῖ ἢ ἄρρωστεῖ, λιτανεύει ὁ κλῆρος εἰς δόξαν τῆς Παναγίας Θεοτόκου».

«Νοεμβρίου κα', τὰ Εἰσόδια τῆς... Θεοτόκου... Ἡ λιτή τοῦ ἐσπερινοῦ ἐκ τῆς ἀγίας Σοφίας μετὰ τῆς ἀγίας εἰκόνης τῆς Ὁδηγητρίας εἰς τὴν Ἀχειροποιήτον. Σημαίνει πολλάκις καὶ κατέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς καὶ ἡ λειτουργία τελεῖται ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀχειροποιήτου».

«Νοεμβρίου κα', τὰ Εἰσόδια τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου. Σημαίνει διπλῶς τρίς. Τοῦ κλήρου συνηγμένου, κατέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς καὶ εἰς τὸν θεῖον ναὸν τῆς Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας ἀπελθὼν, προσκυνεῖ καὶ σφραγίζει. Καὶ ψαλλομένων τῶν ἰδιομέλων τῆς λιτῆς, ἀπέρχεται, συνοδευοῦσης καὶ τῆς ἀγίας εἰκόνης εἰς τὸν ναὸν αὐτῆς τῆς Ἀχειροποιήτου... λαμπρότερον ἀπάντων ἐκέῖσε γινομένων... Τῆς λιτῆς πρὸ τοῦ ἐσπερινοῦ, ἀρχομένης ἀπὸ τῆς Ὁδηγητρίας ἀπείναι τὸν ἀρχιερέα μετὰ τοῦ κλήρου εἰς τὴν Ἀχειροποιήτον σὺν τῇ ἀγίᾳ εἰκόνι κακέῖσε ψάλλειν λαμπρῶς τὴν ἀκολουθίαν, τοὺς ἐφημερίους δὲ ψάλλειν ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ. Καί τοῦτο γίνεσθαι ἐν πάσαις ταῖς τῆς Θεοτόκου ἑορταῖς, ἦτοι τῇ ἀγίᾳ Γεννήσει αὐτῆς, τοῖς Εἰσοδοῖσι, τῇ Ὑπαπαντῇ τοῦ Σωτῆρος, τῷ θείῳ αὐτῆς Εὐαγγελισμῷ καί τῇ ἀγίᾳ Κοιμῆσει. Καί εἰ μὲν ὁ ἀρχιερεὺς πάρεστι, σὺν αὐτῷ λιτανεύουσιν. εἰ δ' ἀποδημεῖ ἢ ἄρρωστεῖ, λιτανεύει ὁ κλῆρος εἰς δόξαν τῆς Παναγίας Θεοτόκου».

«Φεβρουαρίου β', ἡ Ὑπαπαντῇ τοῦ Κυρίου. Σημαίνει διπλῶς τρίς καὶ πολλάκις... Ἡ λιτή εἰς τὴν Ἀχειροποιήτον, ἔνθα καὶ ὁ ἀρχιερεὺς λειτουργεῖ».

«Μαρτίου κε', ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς... Θεοτόκου... Σημαίνει διπλῶς πολλάκις καὶ κατέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς... Ἰστέον δέ, ὅτι εἰ δόξει τῷ ἀρχιερεῖ, σημαίνει ταχύτερον... Καὶ κατελθόντος αὐτοῦ σὺν τῷ κλήρῳ, προτιθεμένης τῆς ἀγίας εἰκόνης τῆς Ὁδηγητρίας... Κατερχόμενος ὁ ἀρχιερεὺς ἄρχεται τῆς λιτῆς καὶ ἀπέρχεται εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀχειροποιήτου μετὰ τοῦ κλήρου παντός, ψαλλομένων τῶν ἰδιομέλων, μετὰ τῆς ἀγίας εἰκόνης τῆς Ὁδηγητρίας».

«Ἰουνίου κθ', τῶν ἀγίων καὶ κορυφαίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Σημαίνει διπλῶς πολλάκις καὶ κατέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς... Τὸ ἀπολυτικίον καὶ εὐθὺς ἡ λιτή ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἀγίου Παύλου, τῷ συγκειμένῳ τῷ ναῷ τῆς Θεοτόκου τῆς Ἀχειροποιήτου, ἔνθα καὶ ὀλίθος ἐν ᾧ ἔτυψαν αὐτόν».

«Αὐγούστου ιε', ἡ σεβασμία τῆς Θεοτόκου Μετά-

στασις. Ἐσπέρας σημαίνει διπλῶς πολλακίς καὶ κατέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς μετὰ τοῦ κλήρου παντός... Καὶ ἡ λιτὴ εἰς τὴν Ἀχειροποιήτον μετὰ τῆς εἰκόνης τῆς Ὁδηγητρίας, τῶν ιδιομέλων ψαλλομένων κατὰ τὴν ὁδόν... Ὁ ὄρθρος εἰς μὲν τὴν Ἀχειροποιήτον λαμπρότερον... Ἐν δὲ τῇ ἀγίᾳ Σοφίᾳ ὁ ὄρθρος ἐντὸς παρὰ τῶν ἐφημερίων».

«Τῇ ἀγίᾳ καὶ μεγάλῃ Πέμπτῃ ἑσπέρας, ὁ ἀρχιερεὺς τὴν διαθήκην, τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον, ἐν τῷ ἀγίῳ Δημητρίῳ πρῶτον ἀναγινώσκει. Εἶτα, ὡς ἔθος ἀρχαίον ὅπερ ἰσχύει, καὶ ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ τελευταῖον εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν, πάντων συναγομένων. Εἰ δ' οὖν εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον καὶ εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν. Εἰ δ' ἀσθενῶς ἔχει, εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν μόνον».

«Τῇ ἀγίᾳ καὶ μεγάλῃ Παρασκευῇ. Ἡ μὲν τριτοεκτη συνήθως καὶ ὁ ἑσπερινὸς εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν παρὰ τῶν ἐφημερίων γίνεται. Ἐν δὲ τῇ Ἀχειροποιήτῳ μετὰ τοῦ κλήρου ἀπελθὼν ὁ ἀρχιερεὺς, τὰς ὥρας ὡς ἔθος ἐν τοῖς μοναστηρίοις ψάλλει... Καὶ τὸν ἑσπερινόν, οὐ ἐν τῷ τέλει μετὰ τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον καὶ τὴν προσκύνησιν ποιεῖται τοῦ τιμίου ξύλου, ἀπὸ τῆς μονῆς τοῦ Ἀκαπνίου φερομένου, καὶ τῆς ἀγίας εἰκόνης τῆς ἀποκαθηλώσεως».

«Τῷ ἀγίῳ καὶ μεγάλῳ Σαββάτῳ. Ὁ ὄρθρος ἐν τῷ ἄμβωνι... Καὶ εἰς τοὺς αἰῶνες εἰσοδος λαμπρὰ παρὰ τῶν κληρικῶν τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου καὶ τοῦ ἐπιταφίου γίνεται, διαδόσεως κηρῶν ἀπὸ τῆς μητροπόλεως γινομένης, τοῦ ἀρχιερέως ἄνωθεν ἐν τοῖς κατηχομενεῖσι ἵσταμένου. Περὶ δὲ ὧραν δευτέραν, αὐτοῦ τε τοῦ ἀρχιερέως καὶ τοῦ κλήρου καὶ πάντων συναχθέντων ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀχειροποιήτου τὰ μεγαλυνάρια ψάλλεται ἀργότερον καὶ ὁ ἐπιτάφιος λαμπρῶς γίνεται¹».

Θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ἡ πληροφορία γιὰ ὕπαρξη ναοῦ τοῦ ἁγίου Παύλου δίπλα στὴν Ἀχειροποιήτο, ὅπου βρισκόταν ὁ λίθος πάνω στὸν ὀποιο «ἔτυψαν» τὸν ἀπόστολο Παῦλο. Στὸ λίθο ἦταν γραμμένο ἓνα ἐπίγραμμα, ἀπὸ τὸ ὀποιο φαίνεται ὅτι πάνω σ' αὐτὸν ὑπῆρχε ἀνάγλυφη εἰκόνα τοῦ ἀποστόλου².

8. Ὁ Ἰωάννης Ἀναγνώστης ἐξιστορώντας τὰ γεγονότα τῆς ἄλωσης τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Τούρκους γράφει: «...τούσδε τοὺς ἱεροὺς οἴκουσ παρακατέσχε (ὁ Μουράτης), τὸν τ' ἐπὶ μέσης τῆς πόλεως νεῶν τῆς Ἀχειροποιήτου Παρθένου καὶ Θεοτόκου καὶ τὴν εἰς ὄνομα πάλαι τιμωμένην τοῦ Τιμίου Προδρόμου μονὴν ἱεράν, τὸν μὲν ὡς σύμ-

1. Ι. Φουρντούλη, Μαρτυραὶ τοῦ Θεσσαλονίκης Συμῶν περὶ τῶν ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης, «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ» 21 (1976) 136-146.

2. Ὁ.π., 176.

βολωννίκης καὶ τῆς γεγενημένης ἀλώσεως, τὴν δ' ὡς καὶ πρὸ χρόνων παρὰ τῶν Τούρκων ληφθεῖσαν καὶ εἰς συναγωγὰς αὐτῶν τούτους μετήμειψε»¹. Τῇ μετατροπῇ τοῦ ναοῦ σὲ τζαμί μαρτυροῦν καὶ δύο τούρκικες ἐπιγραφές. Ἡ μία βρισκόταν στὴ βάση τοῦ μιναρὲ ποῦ εἶχε ὑψωθεῖ στὴ ΝΔ γωνία τοῦ ναοῦ². Ἡ ἀνάγνωση τῶν Ch. Texier - P. Pullan³ «ὁ σουλτάνος Amurath Fethi κατέλαβε τὴ Θεσσαλονίκη στὰ 832 (1428/29)» θεωρήθηκε ἀνακριβὴς ὡς πρὸς τὴ χρονολογία⁴. Οἱ ἐρευνητές τοῦ Α. Ξυγγόπουλου ἔφεραν στὸ φῶς μιὰ δεύτερη ἐπιγραφή πάνω στὸν ὄγδοο ἀπὸ ἀνατολικά κίονα τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ: «ὁ σουλτάνος Μουράτ Χάν κατέλαβε τὴν πόλη Θεσσαλονίκη στὰ 833 (1429/30)»⁵. Τὸ μνημεῖο ἀπὸ δῶ καὶ πέρα εἶναι γνωστὸ πλέον ὡς Ἑσκι Τζαμί⁶.

Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων
Θεσσαλονίκης

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

1. Ἰωάννου Ἀναγνώστου, Διήγησις περὶ τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης, ἔκδ. Βόννης (τόμ. Γ. Φραντζή), σ. 520.

2. Ἡ ἐπιγραφή δὲν ὑπάρχει σήμερα.

3. Byzantine Architecture, London 1864, σ. 145.

4. Ch. Diehl - M. Le Tourneau - H. Saladin, ὁ.π., σ. 36, σημ. 3.

5. Α. Βακαλοπούλου, Zur Geschichte der Acheiropoietos und H. Paraskevikirche in Saloniki nach der Eroberung der Stadt durch die Türken im Jahre 1430, BZ 37 (1937) 373.

6. Βλ. Ι. Τσάρα, Ὁ τέταρτος καθολικὸς ναὸς τῆς Θεσσαλονίκης στὸ χρονικὸ τοῦ Ἰωάννη Ἀναγνώστη, «Βυζαντινά» 5 (1973) 167-184.

ZUSAMMENFASSUNG

T h. P a p a z o t o s, Die Kirche «μεγάλος ναός τῆς Θεοτόκου» in Thessaloniki. Eine Nachprüfung der Quellen über die Geschichte der Acheiropoietos-Basilika.

Die Nachprüfung der bis heute bekannten Quellen über die Geschichte der Acheiropoietos in Thessaloniki gab die folgende neue Elemente wieder;

a) Die nach dem 447/8 bis 460 errichtete und geschmückte mit Mosaiken Basilika hatte den Name ναός τῆς ἀχράντου Θεοτόκου, ὑπεραγίας Θεοτόκου, Παναγίας Θεοτόκου, ἁγίας Θεοτόκου, ἀειπαρθένου πανάγου καὶ Θεομήτορος von 842 bis 1115, wie ein Text—ὄμιλία—des Erzbischofs von Thessaloniki Leo Mathematiker für die Verkündigung an Maria, einige Urkunden des Megisti Lavra-Klosters in Athos und eine Angabe des Ioannes Kaminiates beweisen.

b) Die Kirche war als große Kirche der Muttergottes—μεγάλος ναός τῆς Θεοτόκου—von 1115 bis die Eroberung der Stadt Thessaloniki durch die Türken im Jahre 1430 bekannt.

c) Die Kirche hatte niemals den Name Ὁδηγήτρια, wie A. Xyngoroulos glaubte.

d) Nach dem Ende der Lateinischen Herrschaft in Thessaloniki (1224) und vor 1300 hatte die Kirche den Zuname Acheiropoietos bekommen, wegen eines Wunders, das mit der alten angebeteten Ikone der Muttergottes Beziehung hatte.

e) Der Heilige Demetrius wurde in der Kirche der Theotokos, vielleicht von der altchristlichen Periode, wie die Muttergottes in der Basilika des Heiligen Demetrius, adoriert.

f) Die große Kirche der Theotokos war vielleicht an die Verkündigung Mariä geweiht worden, wie die Homelie des Leo Mathematikers und zwei Gebete—εὐχαῖ—des Erzbischofs Symeon beweisen.